अध्यायः 10

प्रायोगिकी ज्यामितिः

10.1 भूमिका

भवतां बहुविधैः आकारैः सह परिचयः अस्ति । भवन्तः स्वीय-गतकक्ष्यासु एतेषु आकारेषु केषाञ्चित् आकाराणां निर्माणं कथं क्रियते इति अधिगतवन्तः । उदाहरणार्थम् इदानीं भवन्तः प्रदत्तदीर्घतायाः रेखाखण्डः, कस्मिंश्चित् दत्त-रेखाखण्डस्य लम्बा रेखा, कोणः, कोणस्य समद्विभाजकम्, वृत्तम् इत्यादीनां रचनां कर्तुं शक्नुवन्ति । अधुना भवन्तः समान्तररेखाणां तथा च केषाञ्चित् त्रिभुजानाम् आलेखनविषये अधिगमिष्यन्ति ।

10.2 रेखायां अविद्यमान-बिन्दुना द्वारा गम्यमाना दत्त-रेखायाः समान्तरे रेखायाः निर्माणम्-

आयान्तु गतिविधेः माध्यमेन आरम्भं कुर्मः । (आकृतिः 10.1)

(i) एकं कागद-पत्रं स्वीकुर्वन्तु एतत् च वक्रीकृत्य एकं चिह्नं निर्मान्तु । एतद् वलयचिह्नम् एकां l इति रेखां निरूपयति ।

(ii) कागदपत्रम् उद्घाटयन्तु अस्मिन् कागदपत्रे l इति रेखायाः बहिः एकम् A इति बिन्दुम् अङ्कयन्तु ।

(iii) A बिन्दुतः गम्यमानस्य तथा च l इति रेखायां लम्बस्य एकवलयस्य चिह्नम् आकृतिः 10.1 निर्मान्तु । अस्य लम्बकस्य AN इति नामकरणं कुर्वन्तु ।

(iv) अधुना A इति बिन्दुना द्वारा अस्य लम्बस्य लम्बमानस्य एकवलयस्य चिह्नं निर्मान्तु । अस्याः नूतन-दीर्घ-रेखायाः m इति नाम कुर्वन्तु । अधुना $l \parallel m$ इति अस्ति । किं भवन्तः द्रष्टुम् अर्हन्ति यत् एवं किमर्थम् अस्ति ?

अत्र समान्तररेखाणां कतमः गुणः अथवा कतमाः गुणाः अस्मिन् कथने सहायतां कर्तुं शक्नुवन्ति यत् l तथा च m इति रेखे समान्तरे स्तः ?

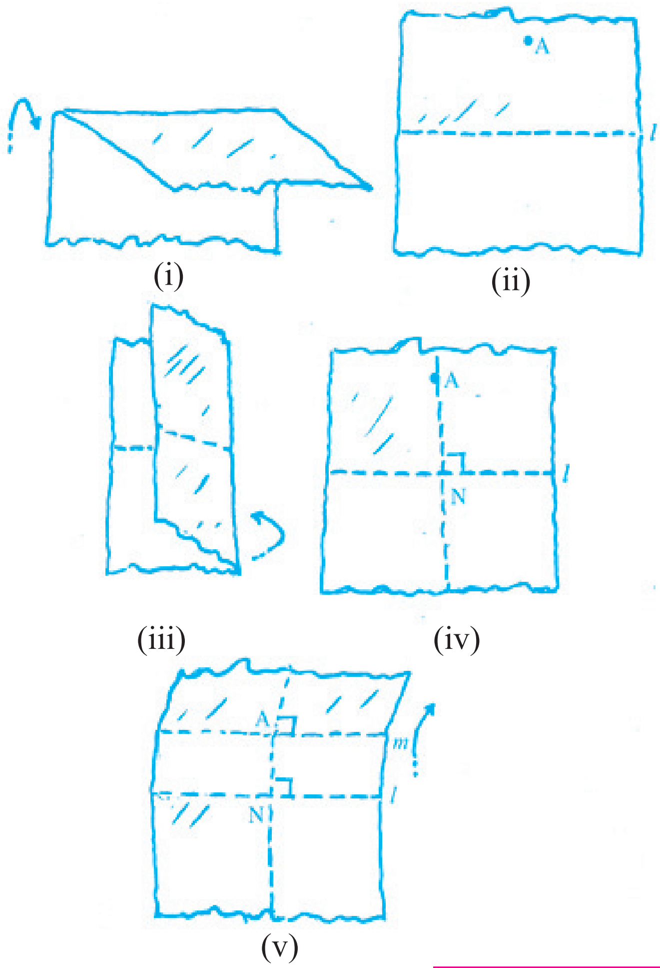

आकृतिः 10.1

भवन्तः तिर्यग्-रेखाभिः तथा च समान्तररेखाभिः सम्बन्धितेषु गुणेषु कस्यापि गुणस्य प्रयोगं कृत्वा एतां रचनां केवलं मापिकां (रूलर) तथा च परिकारम् उपयुज्य कर्तुं शक्नुवन्ति।

चरणः 1 ‘l’ इति एकां रेखां तस्याः च बहिः स्थितं कञ्चन ‘A’ इति बिन्दुं स्वीकुर्वन्तु [आकृतिः 10.2(i)] ।

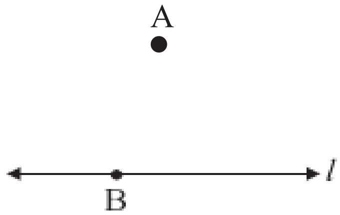

(i)

चरणः 2 l इति एकां रेखां तथा च l इति रेखायां स्थितं कञ्चन B इति बिन्दुं स्वीकुर्वन्तु एवञ्च A इति बिन्दुं B इत्यनेन बिन्दुना सह मेलयन्तु [आकृतिः10.2(ii)]।

(ii)

चरणः 3 B इति बिन्दुं केन्द्रं मत्वा एवञ्च सौकर्यानुसारं कामपि त्रिज्यां स्वीकृत्य, l इति रेखां C इत्यस्मिन् बिन्दौ एवञ्च BA इति रेखाम् D इत्यस्मिन् बिन्दौ प्रतिच्छेदं कुर्वन्तम् एकं चापम् आलिखन्तु। [आकृतिः10.2(iii)]।

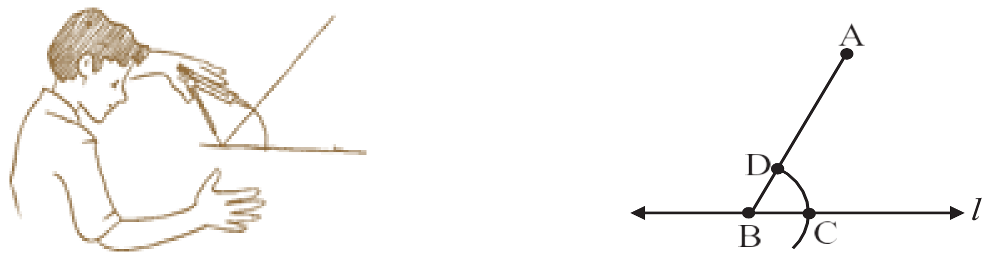

(iii)

चरणः4 अधुना A इति बिन्दुं केन्द्रं मत्वा एवञ्च तृतीय-चरणस्य एव चापं स्वीकृत्य AB इति रेखायां G इत्यस्मिन् बिन्दौ प्रतिच्छेदं कुर्वन्तं EF इति एकं चापम् आलिखन्तु [आकृतिः10.2 (iv)]।

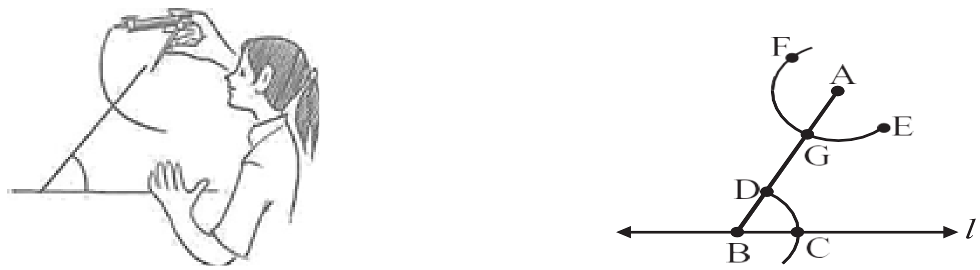

(iv)

चरणः 5 परिकरस्य तीक्ष्णशिरः C इत्यस्मिन् बिन्दौ स्थापयन्तु तथा च एताम् उद्घाट्य अनेन प्रकारेण समायोजयन्तु यत् अङ्कन्याः अग्रभागः D इत्यस्य उपरि भवेत् [आकृतिः10.2 (v)]।

(v)

चरणः 6 G इति बिन्दुं केन्द्रं मत्वा एवञ्च परिकरस्य प्रसारं पञ्चमचरणस्य इव स्वीकृत्य H इति बिन्दौ प्रतिच्छेदं कुर्वन्तं EF इति एकं चापम् आलिखन्तु यत् EF इति चापम् H इत्यस्मिन् बिन्दौ छिन्द्यात्। [आकृतिः10.2 (vi)]।

(vi)

चरणः7 अधुना AH इति मेलयित्वा m इति रेखाम् आलिखन्तु [आकृतिः10.2 (vii)]।

(vii)

आकृतिः10.2 (i)-(vii)

अवधानं कुर्वन्तु यत् $\angle ABC$ तथा च $\angle BAH$ इति एकान्तरौ अन्तःकोणौ वर्तेते। अतः $m \parallel l$ इति अस्ति।

विचारयन्तु, चर्चयन्तु लिखन्तु च

1. उपर्युक्तायां रचनायां किं भवन्तः A इति बिन्दुना द्वारा गम्यमानाम् एकाम् अन्यां रेखाम् आलेखितुं शक्नुवन्ति या l इति रेखायाः समान्तरा स्यात्?
2. किं भवन्तः अस्यां रचनायाम् एतादृशं परिवर्तनं कर्तुं शक्नुवन्ति येन समानस्य एकान्तरस्य अन्तःकोणस्य स्थाने समानः सङ्गतकोणः निर्मितः भवेत् ?

प्रश्नावली 10.1

1. AB इति एकां रेखाम् आलिखन्तु तस्याः च बहिः स्थितं कञ्चित् C इति बिन्दुं स्वीकुर्वन्तु। केवलं मापिकायाः एवं च परिकरस्य उपयोगं कुर्वन्तः C इति बिन्दुना द्वारा AB इत्यस्याः रेखायाः समान्तराम् एकां रेखाम् आलिखन्तु।

2. एकाम् l इति रेखाम् आलिखन्तु तथा च l इति रेखायां स्थिते कस्मिञ्चित् अपि बिन्दौ l इति लम्बं आलिखन्तु। अस्यां लम्बरेखायाम् X इति एकं बिन्दुं स्वकुर्वन्तु। यः l इत्यस्मात् 4 सेण्टीमीटरमिते दूरे स्थितः भवेत् । X बिन्दुतः l इत्यस्य समान्तराम् m इति एकां रेखाम् आलिखन्तु।
3. चिन्तनं कुर्वन्तु यत् l इति एका रेखा अस्ति तथा च P इति एकः बिन्दुः अस्ति । अयं च P बिन्दुः l रेखायां स्थितः नास्ति । P बिन्दुना द्वारा l रेखायाः समान्तराम् एकां m इति रेखाम् आलिखन्तु । अधुना P बिन्दुं l रेखायाः Q इति केनचित् बिन्दुना सह मेलयन्तु । m रेखायां कञ्चित् R इति अन्यं बिन्दुं चिन्वन्तु । R बिन्दुतः भूत्वा PQ रेखायाः समान्तराम् एकां रेखाम् आलिखन्तु। चिन्तयन्तु यत् एषा रेखा l रेखया सह Sबिन्दौ मिलति। समान्तर-रेखाणाम् एताभ्यां द्वाभ्यां युग्माभ्यां का आकृतिः निर्मीयते ?

10.3 त्रिभुजानां रचना

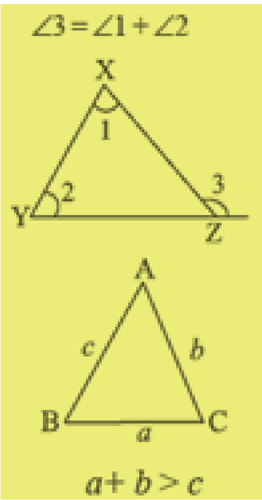

एतस्य अनुच्छेदस्य पठनात् पूर्वम् एतत् सम्यक् भविष्यति यत् भवन्तः त्रिभुजानाम् अवधारणा-विषये विशेषरूपेण त्रिभुजानां गुणविषये एवं च त्रिभुजानां सर्वाङ्गमता-विषये ये अध्यायाः सन्ति तेषाम् अध्यायानां स्मरणं कुर्वन्तु।

भुजानां कोणानां च आधारेण त्रिभुजानां वर्गीकरणं कथं क्रियते इति भवन्तः जानन्ति । भवन्तः त्रिभुजैः सम्बन्धितानां निम्नलिखितगुणानां विषये अपि जानन्ति -

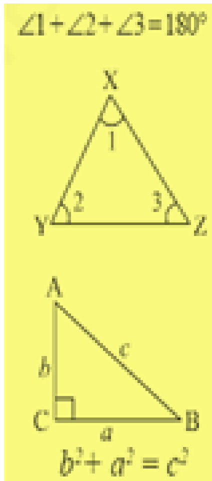

(i) कस्यचित् त्रिभुजस्य बाह्यकोणः तस्य द्वयोः अभिमुखयोः अन्तःकोणयोः योगफलस्य समानः भवति।
(ii) त्रिभुजस्य त्रयाणाम् अन्तःकोणानां योगः 180°मितः भवति।
(iii) त्रिभुजस्य कयोश्चिद् अपि द्वयोः भुजयोः दीर्घतानां योगः तृतीय-भुजायाः दैर्घ्यात् अधिकः भवति।
(iv) कस्यचित् समकोण-त्रिभुजस्य कर्णस्य वर्गः अवशेषयोः भुजयोः वर्गाणां योगफलेन समानः भवति।

'त्रिभुजानां सर्वाङ्सनमता' इत्यस्मिन् अध्याये अस्माभिः दृष्टं यत् एकं त्रिभुजं प्राप्तुं शक्यते यदि तस्य निम्नलिखितेषु
मापसमूहेषु किमपि एकं दत्तं स्यात् -
(i) तिस्रः भुजाः
(ii) द्वे भुजे तयोर्मध्यवर्ती च कोणः
(iii) द्वौ कोणौ तयोर्मध्यवर्तिनी च भुजः
(iv) समकोणत्रिभुजस्य कृते कर्णः एकश्च पादः

अधुना, वयम् एतासाम् अवधारणानां प्रयोगं त्रिभुजरचनासु करिष्यामः।

10.4 कस्यचित् त्रिभुजस्य रचना यदा तस्य त्रयाणां भुजानां दीर्घता दत्ता स्यात् (भुजात्रय-निकषः / SSS प्रमेयः)

अस्मिन् अनुच्छेदे वयं त्रिभुजानि रचयिष्यामः यदि तेषां तिस्रः भुजाः ज्ञाताः स्युः । पूर्वं वयम् अस्य अभ्यासाकृतिम् आलिखामः, येन तस्य भुजानां काचिद् ऊहा भवेत् पुनश्च त्रिषु भुजेषु एकभुजाम् आदाय रचनाम् आरभामहे। निम्नलिखितम् उदाहरणम् अवगच्छन्तु-

उदाहरणम् 1 एकम् ABC इति त्रिभुजं रचयन्तु। यस्मिन् AB इति भुजः 5 सेण्टीमीटर्मिता अस्ति, BC इति भुजः 6 सेण्टीमीटर् अस्ति एवञ्च AC इति भुजः 7 सेण्टीमीटर्मिताअस्ति।

समाधानम्

चरणः 1 सर्वप्रथमं वयं प्रदत्तानां परिमाणानाम् एकाम् अभ्यासाकृतिम् आलिखामः (अनेन अस्माकम् कृते अग्रे अतीव लाभः भविष्यति) [आकृतिः10.3 (i)]।

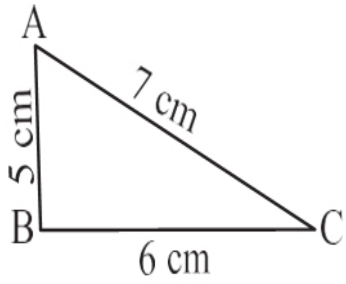

(i)

चरणः 2 षट्सेण्टीमीटरमित-दैर्घ्यस्य एकम् BC इति रेखाखण्डम् आलिखन्तु [आकृतिः10.3(ii)]।

(ii)

चरणः 3 B बिन्दुतः A इति बिन्दुः पञ्चसेण्टीमीटरदूरे अस्ति। अतः, B बिन्दुं केन्द्रं मत्वा तथा च पञ्चसेण्टीमीटरमितां त्रिज्यां स्वीकृत्य एकं चापम् आलिखन्तु। (अधुना अस्मिन् चापे A कुत्रचित् स्थितः कश्चन बिन्दुः अस्ति। अस्मिन् चापे A कुत्र वर्तते इति ज्ञातव्यम्। जानीम इति अस्माकं कार्यम् अस्ति।) [आकृतिः10.4 (iii)]।

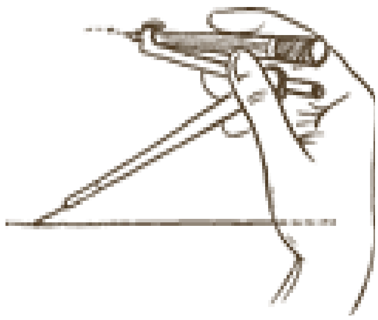

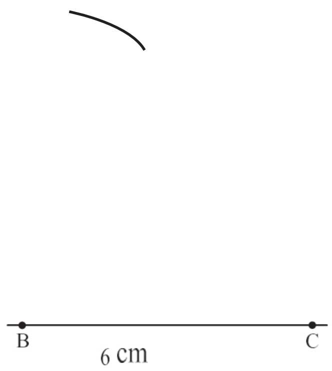

(iii)

चरणः4 C बिन्दुतः A इति बिन्दुः सप्तसेण्टीमीटरदूरे अस्ति। अतः C बिन्दुं केन्द्रं मत्वा तथा च सप्तसेण्टीमीटरमितां त्रिज्यां स्वीकृत्य एकं चापम् आलिखन्तु। (A बिन्दुः अस्मिन् चापे कुत्रचित् स्थितः भविष्यति। अस्माभिः ज्ञातव्यम् अस्ति यत् एषः बिन्दुः कुत्र स्थितः अस्ति ?) [आकृतिः 10.3 (iv)]।

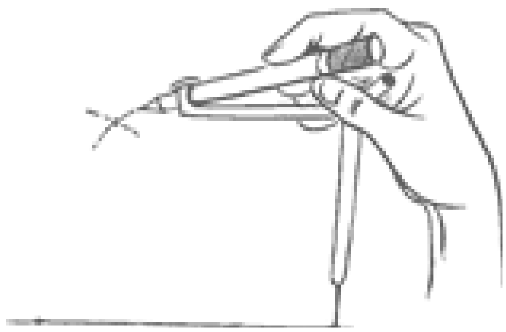

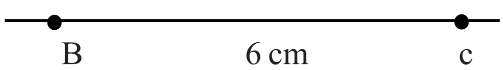

(iv)

चरणः 5 A बिन्दुः आलिखितयोः एतयोः द्वयोः चापयोः स्थितः स्यात्। अतः एषः बिन्दुः अनयोः चापयोः प्रतिच्छेद-बिन्दुः अस्ति। अनयोः चापयोः प्रतिच्छेद-बिन्दुम् A इत्यनेन अङ्कयन्तु। AB तथा च AC इति द्वयं योजयन्तु। सम्प्रति Δ ABC इति त्रिभुजं सिद्धम् अस्ति। [आकृतिः10.3(v)]।

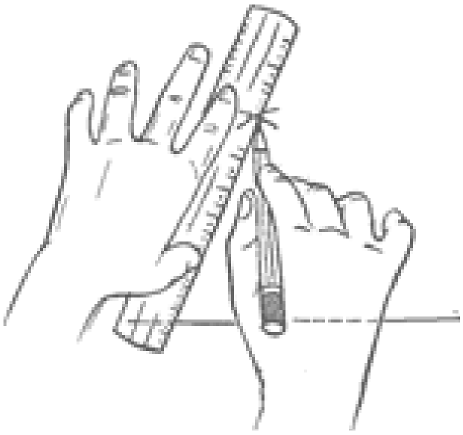

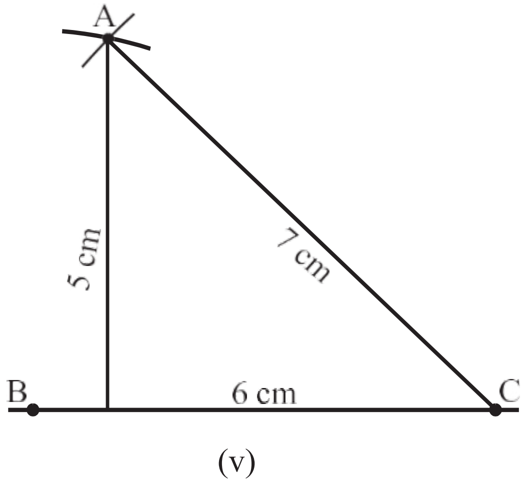

(v)

आकृतिः 10.3 (i) – (v)

एतान् कुर्वन्तु

आगच्छन्तु इदानीम् DEF इति एकम् अन्यं त्रिभुजं रचयामः यस्मिन् DE इति भुजः 5 सेण्टीमीटर्परिमितः, अस्ति, EF इति 6 सेण्टीमीटर्मितः अस्ति तथा च DF इति भुजः 7 सेण्टीमीटर्मितः अस्ति। Δ DEF इति त्रिभुजं छित्वा ΔABC इति त्रिभुजस्य उपरि स्थापयन्तु।

वयं पश्यामः यत् ΔDEF इति त्रिभुजं ΔABC इति त्रिभुजं पूर्णतया आवृणोति अर्थात् तेन सह त्रिभुजं सम्पाति जायते। (अवधानं कुर्वन्तु यत् एतयोः द्वयोः त्रिभुजयोः रचना प्रदत्त-भुजा-त्रयेण कृता अस्ति।) अनेन प्रकारेण यदि एकस्य त्रिभुजस्य तिस्रः भुजाः अपरस्य त्रिभुजस्य सङ्गतैः त्रिभिः भुजैः तुल्याः स्युः तर्हि उभे त्रिभुजे सर्वाङ्गसमे भवतः। एषः भुजात्रय-सर्वाङ्गसमता-नियमः (SSS सर्वाङ्गतानियमः) इति कथ्यते यस्य विषये भवन्तः पूर्वस्मिन् अध्याये पठितवन्तः सन्ति ।

विचारयन्तु, चर्चयन्तु लिखन्तु च

एकः विद्यार्थी एकम् एतादृशं त्रिभुजम् आलेखितुं प्रयत्नम् अकरोत् यस्य अभ्यासाकृतिः अत्र दत्ता अस्ति। आदौ सः QR इति अलिखत्। तदनन्तरं सः Q इति केन्द्रं मत्वा त्रि-सेण्टीमीटरमितां त्रिज्यां स्वीकृत्य एकं चापम् अलिखत् तथा च R इति केन्द्रं मत्वा द्वि-सेण्टीमीटरमितां च त्रिज्यां स्वीकृत्य एकम् अन्यं चापम् अलिखत्। किन्तु सः P इति बिन्दुं न अलभत। अस्य किं कारणम् अस्ति ?अनेन प्रश्नेन सम्बन्धितस्य त्रिभुजस्य कं गुणं भवन्तः जानन्ति ? किम् एतादृशस्य त्रिभुजस्य अस्तित्वं विद्यते ? (त्रिभुजानाम् एतं गुणं स्मरन्तु । कस्यचित् त्रिभुजस्य द्वयोः भुजयोः योगः सदैव तृतीय-भुजातः अधिकः भवति)।

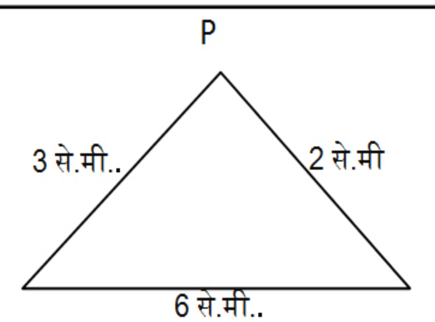

आकृतिः 10.4 : विचारयन्तु,किम् एतत् उचितम् अस्ति ?

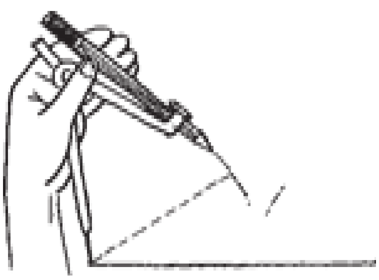

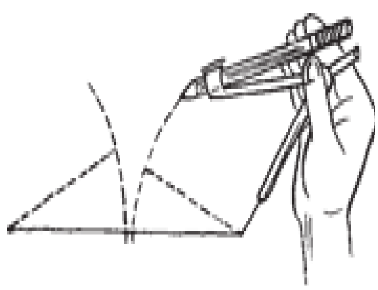

प्रश्नावली 10.2

1. ΔXYZ इति त्रिभुजस्य रचनां कुर्वन्तु, यस्मिन् XY इति भुजः 4.5 सेण्टीमीटर्मितः YZ भुजः 5 सेण्टीमीचर्मितः तथा च ZX इति भुजः 6 सेण्टीमीटर्मितः अस्ति।
2. एकस्य समबाहुत्रिभुजस्य रचनां कुर्वन्तु यस्य भुजः 5.5 सेण्टीमीटर्मितः भवेत्।
3. ΔPQR इति त्रिभुजस्य रचनां कुर्वन्तु यस्मिन् PQ इति भुजः 4 सेण्टीमीटर्परिमितः, QR भुजः 3.5 सेण्टीमीटर्मितः तथा च PR इति भुजः 4 सेण्टीमीटर्मितः अस्ति। एतत् किम्प्रकारकं त्रिभुजम् अस्ति ?
4. ABC इत्यस्य रचनां कुर्वन्तु यत्र AB इति भुजः 2.5 सेण्टीमीटरमितः BC इति भुजः 6 सेण्टीमीटर्मितःएवञ्च AC इति भुजा 6.5 सेण्टीमीटर्मितः भवेत्। $\angle B$ इति कोणं परिमापयन्तु।

10.5 यदा द्वयोः भुजयोः दीर्घता तथा च तयोर्मध्यवर्तिनः कोणस्य परिमापः दत्तः स्यात् तदा कस्यचित् त्रिभुजस्य रचना (भुजकोण-भुजनिकषः / SAS निकषः)

अत्र अस्माकं कृते द्वौ भुजौ तयोर्मध्यवर्ती च कोणः दत्तः वर्तते। सर्वप्रथमं वयम् एकाम् अभ्यासाकृतिम् आलिखामः पुनश्च प्रदत्तेषु रेखाखण्डेषु एकं रेखाखण्डम् आलिखामः। तत्पश्चात् अन्ये चरणाः अनुसरणीयाः भवन्ति। द्वितीयम् उदाहरणं पश्यन्तु।

उदाहरणम् 2 एकं PQR इति त्रिभुजं रचयन्तु, यस्मिन् दत्तं वर्तते यत् PQ इति भुजः 3 सेण्टीमीटर्मितः QR इति भुजः 5.5 सेण्टीमीटर्मितः तथा च $\angle PQR$ $60°$ मितः अस्ति।

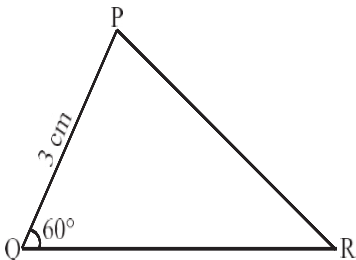

5.5 cm (i)

समाधानम्

चरणः1 आदौ वयं दत्तैः परिमापैः एकाम् अभ्यासाकृतिम् आलिखामः। (अनेन अस्माकं कृते रचनाप्रक्रियायाः निर्धारणे साहाय्यं भविष्यति) [आकृतिः10.5 (i)]।

5.5 cm
(ii)

चरणः2 5.5 सेण्टीमीटरमित-दीर्घतायाः एकम् QR इति रेखाखण्डम् आलिखन्तु [आकृतिः10.5(ii)]।

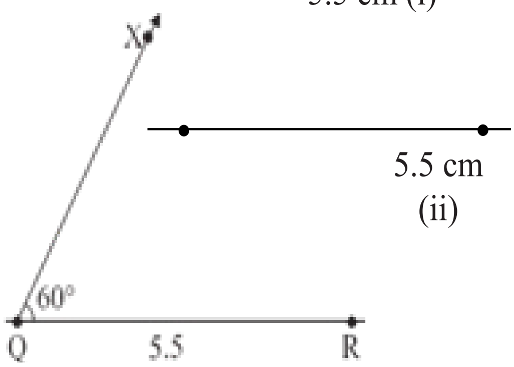

(iii)

चरणः3 Q बिन्दौ QX इति किरणम् आलिखन्तु, यः QR इत्यनेन सह $60°$मितस्य कोणं निर्मापयेद्। (P बिन्दुः कोणस्य अस्मिन्नेव किरणे कुत्रचित् स्थितः भविष्यति) [आकृतिः 10.5(iii)]।

चरणः4 (P इति बिन्दुं निश्चेतुं QP इति दूरता दत्ता वर्तते।) Q इति केन्द्रं मत्वा 3 सेण्टीमीटरमितां त्रिज्यां स्वीकृत्य एकं चापम् आलिखन्तु। अयं चापः QX इति भुजस्य P बिन्दौ प्रतिच्छेदं करोति [आकृतिः 10.5(iv)]।

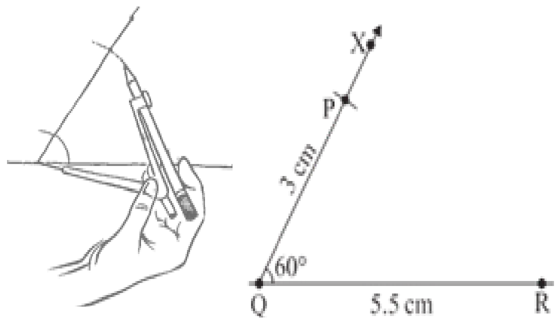

(iv)

चरण:5 PR इत्यस्य योजनं कुर्वन्तु। अनेन प्रकारेण ΔPQR त्रिभुजं प्राप्यते। [आकृतिः10.5 (v)]।

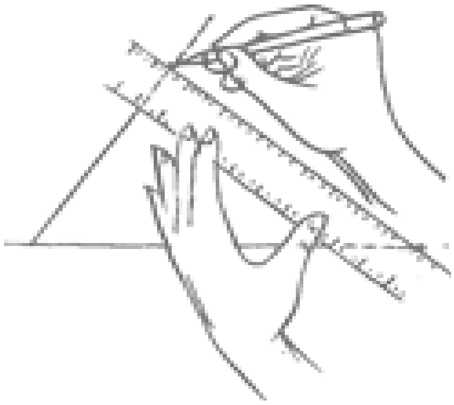

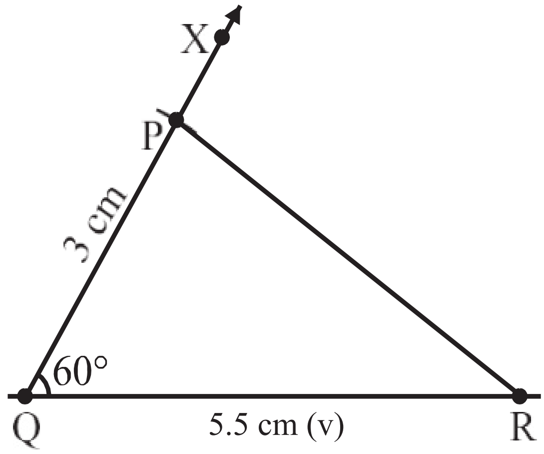

आकृतिः 10.5 (i) – (v) -

एतान् कुर्वन्तु

आयान्तु अधुना एकम् ABC इति अन्यत् त्रिभुजं रचयाम यस्मिन् AB इति भुजः 3 सेण्टीमीटर्मितः, BC इति भुजा 6.5 सेण्टीमीटरमिता तथा च ΔABC 60°मितः भवेत्। ΔABC इति त्रिभुजं छित्त्वा ΔPQR इति त्रिभुजस्य उपरि स्थापयन्तु। वयं किं पश्यामः ? वयं पश्यामः यत् ΔABC इति त्रिभुजं ΔPQR इति त्रिभुजेन सह पूर्णतया सम्पाति जायते अर्थात् तत् आवृणोति। अनेन प्रकारेण यदि कस्यचित् त्रिभुजस्य द्वौ भुजौ तथा च तयोर्मध्यवर्ती कोणः कस्यचित् अन्यत्रिभुजस्य सङ्गतभुजैः एवं च तेषां मध्यवर्तिकोणेन तुल्याः स्युः तर्हि उभे त्रिभुजे सर्वाङ्समे भवतः। एषः भुजा-कोण-भुजा-सर्वाङ्समतायाः नियमः अथवा निकषः अस्ति, यस्य विषये वयं पूर्वस्मिन् अध्याये पठितवन्तः स्मः। (अवधानं कुर्वन्तु यत् उभयोः त्रिभुजयोः रचना दत्ताभ्यां भुजाभ्यां तथा च तयोर्मध्यवर्तिना कोणेन कृता अस्ति)

विचारयन्तु, चर्चयन्तु लिखन्तु च

उपर्युक्तायां रचनायां द्वयोः भुजयोः दीर्घताः एकस्य च कोणस्य परिमापः दत्ताः आसन्। अधुना निम्नलिखित-समस्यायाः अध्ययनं कुर्वन्तु :

ΔABC इति कस्मिंश्चित् त्रिभुजे यदि AB इति भुजः 3 सेण्टीमीचर्मितः, AC इति भुजः 5 सेण्टीमीटर्मितः तथा च $\angle C$ इति कोणः 30°मितः अस्ति तर्हि किं वयम् अस्य त्रिभुजस्य रचनां कर्तुम् शक्नुमः ? वयम् 5 सेण्टीमीटर्मितम् AC इति भुजम् आलिख्य 30°मितं $\angle C$ इति कोणम् आलेखितुं शक्नुमः। $\angle C$ कोणस्य एकः भुजः CA अस्ति। B बिन्दुः C कोणस्य अपरस्मिन् भुजे कुत्रचित् स्थितः स्यात्। किन्तु अवधानं कुर्वन्तु यत् B बिन्दोः केनचित् अद्वितीयरूपेण निर्धारणं नैव कर्तुं शक्नुमः। अतः ABC इति त्रिभुजस्य रचनायै प्रदत्तानि तथ्यानि पर्याप्तानि न सन्ति।

अधुना, ΔABC इति त्रिभुजस्य रचनायाः प्रयासं कुर्वन्तु यदि AB इति भुजः 3 सेण्टीमीटर्मितः AC इति भुजः 5 सेण्टीमीटर्मितः तथा च $\angle B$ इति कोणः 30° मितः अस्ति। वयं किं पश्यामः ? पुनः ΔABC इति त्रिभुजस्य रचना अद्वितीयरूपेण नैव कर्तुं शक्यते। अनेन प्रकारेण वयं निष्कर्षं प्राप्नुमः

यत् कस्यचित् अद्वितीय-त्रिभुजस्य रचना तदा एव कर्तुं शक्यते यदा तस्य द्वयोः भुजयोः दीर्घताः तथा च तयोर्मध्यवर्तिनः कोणस्य परिमापाः दत्ताः स्युः ।

प्रश्नावली 10.3

1. ΔDEF इति त्रिभुजस्य रचनां कुर्वन्तु यदि DE इति भुजः 5 सेण्टीमीटर्मितः DF इति भुजा भुजः 3 सेण्टीमीटर्मितः तथा च $m\angle EDF$ इति कोणः $90°$ मितः इति स्यात् ।
2. एकं समद्विबाहु-त्रिभुजस्य रचनां कुर्वन्तु यस्य प्रत्येकं समानभुजस्य दीर्घता दीर्घता 6.5 सेण्टीमीटरमिता भवेत् तथा च मध्यवर्ति-कोणः $110°$ इति भवेत् ।
3. BC इति भुजः 7.5 सेण्टीमीटर्मितः तथा च AC इति भुजः 5 सेण्टीमीटर्मितः तथा च $m\angle C$ इति कोणः $60°$ मितः स्यात् तदा ABC इति त्रिभुजस्य रचनां कुर्वन्तु ।

10.6 कस्यचित् त्रिभुजस्य रचना यदा तस्य द्वयोः कोणयोः परिमापः एवञ्च एतयोः कोणयोः मध्यवर्तिभुजस्य दीर्घता दत्ता भवेत् (कोण-भुज-कोणनिकषः / ASAनिकषः)

यथा पूर्वं कृतं तथैव एकाम् अभ्यासाकृतिम् आलिखन्तु । अधुना प्रदत्तं रेखाखण्डम् आलिखन्तु । उभयोः अन्तिमबिन्द्वोः कोणं निर्मान्तु । तृतीयम् उदाहरणं पश्यन्तु ।

उदाहरणम् 3 ΔXYZ इति त्रिभुजस्य रचनां कुर्वन्तु यदि XY इति भुजः 6 सेण्टीमीटर्मितः $m\angle ZXY$ इति कोणः $30°$मितः तथा च $m\angle XYZ$ इति कोणः $100°$मितः अस्ति ।

समाधानम्

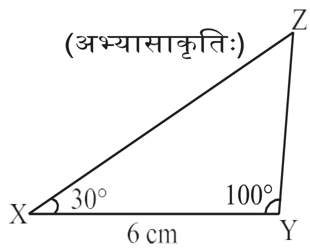

(i)

चरणः1 वास्तविकरचनायाः पूर्वं वयं अस्मिन् अङ्कितान् परिमापान् अनुसृत्य एकाम् अभ्यासाकृतिम् आलिखामः । (अनेन काचित् ऊहा जायते यत् रचना कथं कर्त्तव्या) [आकृतिः10.6(i)]।

चरणः2 XY इति एकं रेखाखण्डम् आलिखन्तु यस्य दैर्घ्यं 6 सेण्टीमीटरमितम् अस्ति । [आकृतिः10.6(ii)]।

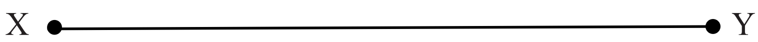

6 cm   (ii)

चरणः3 X इति बिन्दौ XP इति किरणम् आलिखन्तु । अयं किरणः XYतः $30°$ मितकोणस्य निर्माणं कुर्यात् । प्रदत्त-प्रतिबन्धानुसारं Z बिन्दुः XP किरणे कुत्रचित् स्थितः स्यात् [आकृतिः 10.6 (iii)] ।

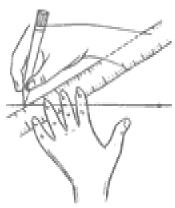

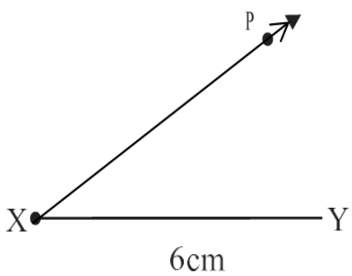

(iii)

चरणः 4 Y इति बिन्दौ YQ इति किरणम् आलिखन्तु । अयं किरणः YXतः $100°$ मितकोणस्य निर्माणं कुर्यात् । प्रदत्त-प्रतिबन्धानुसारं Z बिन्दुः YQ किरणे अपि अवश्यमेव स्थितः स्यात् [आकृतिः 10.6 (iv)] ।

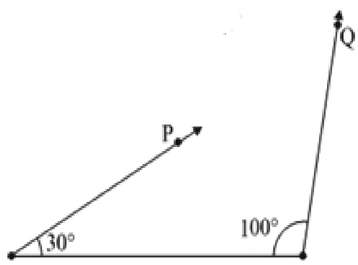

(iv)

चरण:5 Z बिन्दुः XP एवञ्च YQ इत्येतयोः उभयोः किरणयोः स्थितः स्यात् । अतः Z एतयोः उभयोः किरणयोः प्रतिच्छेदक-बिन्दुः अस्ति । अधुना ΔXYZ त्रिभुजं पूर्णतया निर्मितं भवति [आकृतिः10.6(v)]।

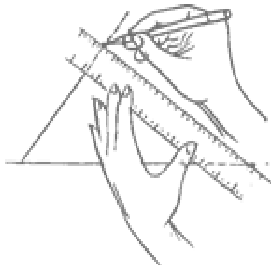

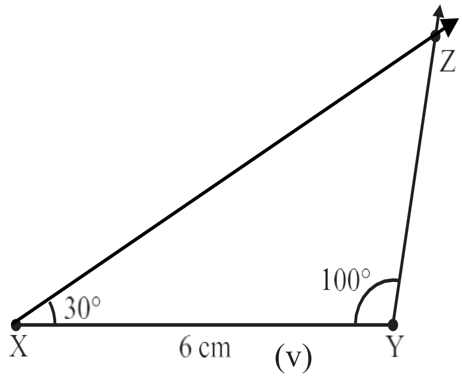

आकृतिः10.6 (i) – (v)

एतान् कुर्वन्तु

अधुना LMN इति एकम् अन्यत् त्रिभुजम् आलिखन्तु, यस्मिन् $m\angle NLM$ इति कोणः 30° मितः अस्ति । LM इति भुजः 6 सेण्टीमीटर्मितः तथा च $m\angle NML$ इति कोणः 100°मितः स्यात् । एतत् LMN त्रिभुजं छित्त्वा XYZ त्रिभुजे स्थापयन्तु । वयं पश्यामः यत् LMN त्रिभुजं XYZ त्रिभुजेन सह पूर्णतया सम्पाति जायते । इत्थम्, यदि कस्यचित् त्रिभुजस्य द्वौ कोणौ अपरत्रिभुजस्य सङ्गतकोणाभ्यां तयोः मध्यवर्ती भुजस्य तुल्याः भवेयुः तदा उभे त्रिभुजे सर्वाङ्गसमे भवतः । एषः ASA कोण-भुजा-कोण-सर्वाङ्गसमतानियमः अथवा निकषः अस्ति, यस्य विषयो वयं पूर्वस्मिन् अध्याये अध्ययनं कृतवन्तः स्मः । (अवधानं कुर्वन्तु यत् अत्र उभयोः त्रिभुजयोः रचना कृता अस्ति यदा उभौ कोणौ तयोः मध्यवर्ती भुजस्य दत्ता आसीत् ।)

विचारयन्तु, चर्चयन्तु लिखन्तु च

उपर्युक्ते उदाहरणे एकस्य भुजस्य दीर्घता द्वयोः कोणयोः च परिमापाः दत्ताः आसन् । अधुना निम्नलिखित-समस्यायाः अध्ययनं कुर्वन्तु -

ΔABC इति त्रिभुजे यदि AC इति भुजः 7 सेण्टीमीटर्मितः, $m\angle A$ इति कोणः 60° मितः एवञ्च $m\angle B$ इति कोणः 50° मितः अस्ति तर्हि किं भवन्तः त्रिभुजस्य रचनां कर्तुं शक्नुवन्ति ?
(त्रिभुजस्य कोण-सह-गुणः भवतां सहायतां करिष्यति ।)

प्रश्नावली 10.4

1. ΔABC इति त्रिभुजस्य रचनां कुर्वन्तु, यदा $m\angle A$ इति कोणः 60°मितः , $m\angle B$ इति कोणः 30° मितः एवञ्च AB इति भुजः 5.8 सेण्टीमीटर्मितः प्रदत्तं वर्तते ।
2. ΔPQR इति त्रिभुजस्य रचनां कुर्वन्तु यदि PQ इति भुजः 5 सेण्टीमीटर्मितः, $m\angle PQR$ इति कोणः 105° मितः एवञ्च $m\angle QRP$ इति कोणः 40° मितः दत्तः वर्तते ।
(सङ्केतः - त्रिभुजस्य कोण-सह-गुणं स्मरन्तु) ।
3. किं भवन्तः ΔDEF इति त्रिभुजस्य रचनां कर्तुं शक्नुवन्ति अथवा न इति अवेक्षणं कुर्वन्तु । यदि EF इति भुजः 7.2 सेण्टीमीटर्मितः, $m\angle E$ इति कोणः 110° मितः तथा च $m\angle F$ इति कोणः 80° मितः अस्ति । स्वस्य उत्तरस्य पुष्टिम् अपि कुर्वन्तु ।

10.7 कस्यचित् समकोणत्रिभुजस्य रचना, यदा तस्य एकपादस्य (भुजस्य) कर्णस्य च दीर्घताः दत्ताः स्युः। (RHS निकषः)

अत्र अभ्यासाकृतेः निर्माणं सरलम् अस्ति। इदानीं प्रदत्त-भुजस्य अनुसारम् एकं रेखाखण्डम् आलिखन्तु। अस्य एकस्मिन् अन्तिमबिन्दौ एकं समकोणं निर्मान्तु। त्रिभुजस्य प्रदत्तदीर्घतानां भुजां कर्णं च आलेखितुं परिकरस्य उपयोगं कुर्वन्तु। त्रिभुजं पूरयन्ताम्। निम्नलिखितम् उदाहरणं विचारयन्तु -

उदाहरणम् 4 ΔLMN इति त्रिभुजस्य रचनां कुर्वन्तु यस्य $\angle LMN$ इति कोणः समकोणः अस्ति तथा च दत्तं च वर्तते यत् LN इति भुजः 5 सेण्टीमीचर्मितः एवञ्च MN इति भुजः 3 सेण्टीमीटर्मितः अस्ति।

समाधानम्

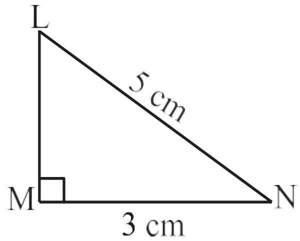

(i)

चरणः 1 एकाम् अभ्यासाकृतिम् आलिखन्तु तस्मिन् च प्रदत्तं परिमापम् अङ्कयन्तु। स्मरणं भवेत् यत् समकोणस्य अङ्कनं करणीयम् अस्ति। [आकृतिः 10.7(i)]।

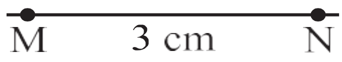

(ii)

चरणः 2 MN इति एकं रेखाखण्डम् आलिखन्तु यस्य दैर्घ्यं 3 सेण्टीमीटरमितं वर्तते। [आकृतिः10.7 (ii)]।

चरणः 3 M बिन्दौ $MX \perp MN$ इति आलिखन्तु। (L इति बिन्दुः अस्मिन् लम्बे एव कुत्रचित् स्थितः स्यात्) [आकृतिः10.7 (iii)]।

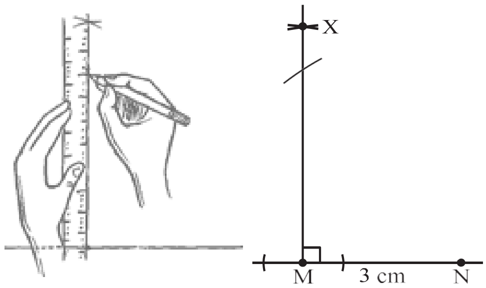

(iii)

चरणः 4 N बिन्दुं केन्द्रं मत्वा 5 सेण्टीमीटरमितां त्रिज्यां स्वीकृत्य एकं चापम् आलिखन्तु। (L बिन्दुः अस्मिन् एव चापे कुत्रचित् स्थितः स्यात् यतोहि अयं बिन्दुः N बिन्दुतः 5 सेण्टीमीटरमिते दूरे वर्तते) [आकृतिः 10.7(iv)]।

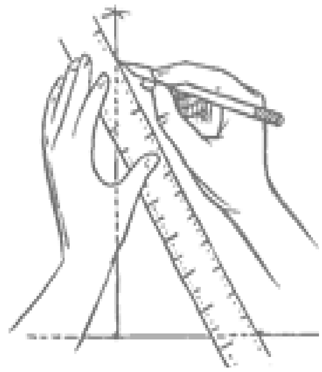

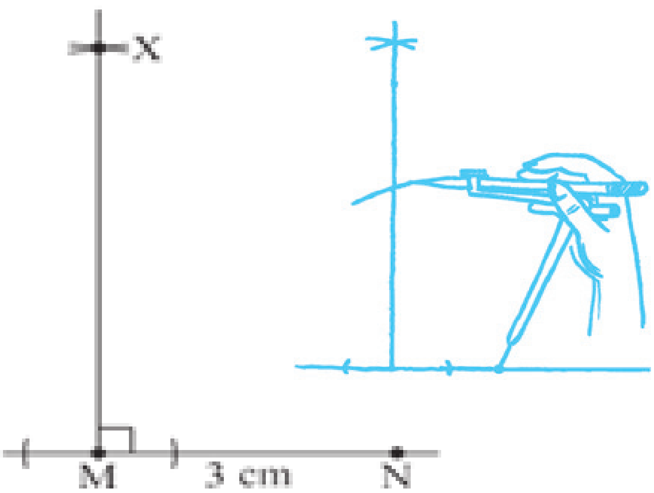

(iv)

चरणः5 L बिन्दुः MX इति लम्बरेखायां तथा च N इति केन्द्रवति चापे स्थितः स्यात्। अतः L बिन्दुः अनयोः उभयोः प्रतिच्छेद-बिन्दुः भविष्यति। L तथा च N बिन्दू योजयन्तु। अधुना ΔLMN इति त्रिभुजं प्राप्तं भवति। [आकृतिः10.7(v)] ।

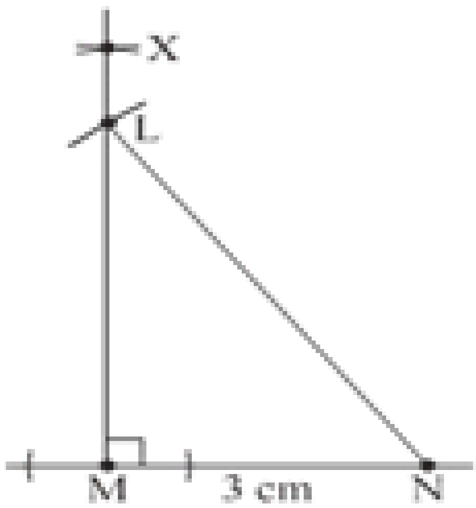

आकृतिः 10.7(i)-(v) (v)

प्रश्नावली 10.5

1. ΔPQR इति समकोणस्य रचनां कुर्वन्तु, यत्र $m\angle Q$ इति कोणः 90°मितः तथा च QR इति भुजः 8 सेण्टीमीटर्मितः एवञ्च PR इति भुजः 10 सेण्टीमीटर्मितः अस्ति।
2. एकस्य समकोणत्रिभुजस्य रचनां कुर्वन्तु यस्य कर्णः 6 सेण्टीमीटरमितः दीर्घः वर्तते तथा च एकः पादः 4 सेण्टीमीटरमितः दीर्घः अस्ति।
3. ABC इति एकं समद्विबाहु-त्रिभुजं रचयन्तु यत्र $m\angle ACB$ इति कोणः 90°मितः अस्ति एवञ्च AC इति भुजः 6 सेण्टीमीटर्मितः अस्ति।

विविधाः प्रश्नाः

अधः केषाञ्चन त्रिभुजानां कोणानाञ्च परिमापाः दत्ताः सन्ति। एतेषु तेषां परिचयनं कुर्वन्तु येषां रचना नैव कर्तुं शक्यते तथा च एतदपि ज्ञापयन्तु यत् भवन्तः एतेषां रचनां किमर्थं न कर्तुं शक्नुवन्ति ? शेषत्रिभुजानां रचनां कुर्वन्तु।

	त्रिभुजानि		**प्रदत्ताः परिमापाः**	
1.	ΔABC	$m\angle A = 85°$,	$m\angle B = 115°$,	AB = 5 से.मी.
2.	ΔPQR	$m\angle Q = 30°$,	$m\angle R = 60°$,	QR = 4.7 से.मी.
3.	ΔABC	$m\angle A = 70°$,	$m\angle B = 50°$,	AC = 3 से.मी.
4.	ΔLMN	$m\angle L = 60°$,	$m\angle N = 120°$,	LM = 5 से.मी.
5.	ΔABC	BC = 2 से.मी.,	AB = 4 से.मी.,	AC = 2 से.मी.
6.	ΔPQR	PQ = 3.5 से.मी.,	QR = 4 से.मी.,	PR = 3.5 से.मी.
7.	ΔXYZ	XY = 3 से.मी.,	YZ = 4 से.मी.,	XZ = 5 से.मी.
8.	ΔDEF	DE = 4.5 से.मी.,	EF = 5.5 से.मी.,	DF = 4 से.मी.

अस्माभिः का चर्चा कृता ?

अस्मिन् अध्याये वयं मापिकायाः परिकरस्य च केषाञ्चित् रचनानां विधीनां विषये अध्ययनं कृतवन्तः स्मः।

1. कस्याश्चित् प्रदत्त-रेखायाः तथा च एतादृशस्य बिन्दोः कृते यः अस्यां रेखायां स्थितः नास्ति, वयं तिर्यक्-छेदि-रेखाकृतौ, रेखायाः समान्तराम् एकां रेखाम् आलेखितुं समानैकान्तर-कोणानाम् अवधारणायाः उपयोगं कृतवन्तः। अस्याः रचनायाः कृते वयं समानसङ्गत-कोणानाम् अवधारणायाः उपयोगम् अपि कर्तुं शक्नुमः।
2. त्रिभुजानां सर्वाङ्गसमतायाः विषयस्य अप्रत्यक्षरूपेण उपयोगं कुर्वन्तः वयं त्रिभुज-रचनाविधेः विषये अध्ययनं कृतवन्तः।

   अस्मिन् अध्याये निम्नलिखितानाम् उदाहरणानां विषये चर्चा कृता।

   (i) भुजत्रयम् / SSS : त्रिभुजस्य त्रयाणां भुजानां दीर्घताः दत्ताः सन्ति।

   (ii) भुज-कोण-बुज / SAS : कयोश्चित् द्वयोः भुजयोः दीर्घता एवं च तयोः भुजयोः मध्यवर्ति-कोणस्य परिमापः दत्तः अस्ति।

   (iii) कोण-कोण-भुज / AAS : द्वयोः कोणयोः परिमापः तथा च तयोः कोणयोः मध्यवर्ति-भुजस्य दीर्घता दत्ता अस्ति।

   (iv) RHS: समकोणत्रिभुजस्य कर्णस्य एकस्य च पादस्य दीर्घता दत्ता अस्ति।